



**T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK BİLİM DALI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROJESİ**

HAC İBADETİNİN MANEVİ GELİŞİM ÜZERİNE ETKİSİ

Sema UZ

DENİZLİ 2023

**T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK BİLİM DALI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS PROJESİ**

HAC İBADETİNİN MANEVİ GELİŞİM ÜZERİNE ETKİSİ

Sema UZ

Danışman

Doç. Dr. Mehmet ÇINAR

TEŐEKKÖR

Bu tezin hazırlanmasında büyük katkıları olan, araştırmanın her aşamasında değerli görüş ve yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerini hoşgörü ile benimle paylaşan kıymetli hocam, danışmanım Sayın Doç. Dr. Mehmet ÇINAR Hocam'a,

Yüksek Lisans Eğitimimim boyunca bilgilerinden yararlandığım, derslerime giren bütün hocalarıma, Araştırmanın her aşamasında bana yardımcı olan tüm mesai arkadaşlarıma, uygulamalara katılan hacı arkadaşlarıma,

Ekonomik ve sosyal hiçbir yardımı esirgmeden yanımda oldukları, kendilerine ayırmam gereken zamanı yüksek lisans için kullanmama karşın desteklerini esirgemeyen sevgili eşim Refik UZ'a, sabırla, hoşgörüyle beni destekleyen sevgili çocuklarım Hayriye Hilal, Nadide Nihal ve Mustafa Yaşar'a Tüm kalbimle teşekkür ederim.

Ayrıca araştırmam için bana yardımcı olan herkese sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Sema UZ

ETİK BEYANNAMESİ

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; proje içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi, Kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversitede veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Sema UZ

ÖZET

Hac İbadetinin Manevi Gelişim Üzerine Etkisi

UZ, Sema

Yüksek Lisans Projesi, İslami İlimler ABD,

Manevi Destek ve Rehberlik Bilim Dalı

Proje Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet ÇINAR

Ocak 2024, 36 sayfa

Hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılması amacıyla yapılan bu araştırma nicel ve tarama modelinde yapılmıştır. 2023 yılında hac ibadetini yapan ve Denizli ilinde ikamet eden 146 hacı ile görüşülerek hac etkileri ölçeği kullanılarak veri toplanmıştır. Toplanan veriler normal dağılım göstermiş ve güvenilirlik düzeyi yüksek bulunmuştur. Araştırma sonucunda hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkilerinin en yüksek düzeyde “Hacılığın bana manevi bir güç verdiğini hissediyorum.” Maddesinde çok yüksek düzeyinde olduğu görülürken bunu “Yüksek” düzeyinde “Hacılık unvanının beni insani ve dini açıdan olgunlaştırdığını düşünüyorum.” ve “Yüksek” derecesinde “Hacılığın olağanüstü ve değerli bir unvan olduğunu hissediyorum.” Maddeleri izlemiştir. Hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkisinin alt boyutlara göre etkilerinin bütün boyutlarda ve genel olarak yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bu durum haccın hacılar üzerindeki etkisinin bütün boyutlarda ve genel olarak yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin cinsiyetlerine, yaşlarına, medeni durumlarına, sosyo ekonomik düzeylerine ve hac sayılarına göre farklılık göstermediği ancak eğitim düzeyine göre ise anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür. Hacılar üzerinde haccın etkilerinin eğitim düzeylerine göre farklılık gösterdiği ve farkın hacılık unvanı boyutunda ve genel hac etkileri düzeyinde olduğu eğitim düzeyi lise ve altında olan hacıların lisans mezunları arasında ve lise ve altında eğitim düzeyine sahip olanlar lehine yüksek olduğu görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Hac, Hac Etkisi, Maneviyat, Manevi Gelişim.

İÇİNDEKİLER

PROJE ONAY SAYFASI	iii
TEŞEKKÜR	iv
ETİK BEYANNAMESİ	v
ÖZET	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLOLAR DİZİNİ	xi
BİRİNCİ BÖLÜM – GİRİŞ	1
1.1. Problem Durumu	1
1.1.1. Problem Cümlesi	2
1.1.2. Alt Problemler	2
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Önemi.....	3
1.4. Varsayımlar.....	4
1.5. Sınırlılıklar	4
1.6. Tanımlar	4
İKİNCİ BÖLÜM – KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR	5
2.1. Maneviyat ve Manevi Gelişim	5
2.2. Hac İbadeti	7
2.3. Hac İbadetinin Bireysel Yaşama Yansımaları	10
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – YÖNTEM	13
3.1. Araştırmanın Modeli	13
3.2. Evren ve Örneklem	13
3.3. Veri Toplama Aracı	14
3.4. Verilerin Toplanması	14
3.5. Verilerin Analizi	14
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM - BULGULAR VE YORUMLAR	16
4.1. Alt Problemlere İlişkin Bulgular	16

4.1.1.Hac İbadetinin Manevi Gelişime Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerine İlişkin Bulgular	16
4.1.2. Hac İbadeti Etkileri Alt Boyutlarına İlişkin Hacıların Görüşlerine İlişkin Bulgular	17
4.1.3. Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Kişisel Değişkenlere Göre Durumlarına İlişkin Bulgular	18
BEŞİNCİ BÖLÜM - TARTIŞMA VE ÖNERİLER	23
5.1. Tartışma ve Sonuç	23
5.2. Öneriler	24
KAYNAKÇA	25
EKLER	27
ÖZGEÇMİŞ	27

TABLolar LİSTESİ

Tablo 3.1. <i>Katılımcı Hacıların Demografik Özellikleri Dağılımları</i>	13
Tablo 3.2. <i>Verilerin Normallik Analizi Sonuçları</i>	15
Tablo 4.1. <i>Hac İbadeti Etkilerine İlişkin Görüşleri</i>	16
Tablo 4.2. <i>Hac İbadeti Etkileri Alt Boyutuna İlişkin Görüşleri</i>	18
Tablo 4.3. <i>Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Cinsiyete Göre Analizi</i>	18
Tablo 4.4. <i>Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Yaşlarına Göre Analizi</i>	19
Tablo 4.5. <i>Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Medeni Duruma Göre Analizi</i>	19
Tablo 4.6. <i>Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Eğitim Düzeylerine Göre Analizi</i>	20
Tablo 4.7. <i>Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Sosyo Ekonomik Düzeylerine Göre Analizi</i>	21
Tablo 4.8. <i>Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Hac Sayılarına Göre Analizi</i>	21

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İnsan mana arayan, madde olduğu kadar mana ve maneviyata ihtiyaç duyan hem maddi hem manevi yönü olan bir canlıdır. İnsanın diğer canlılardan farklı olarak düşünebilme akletme özelliği onu diğer canlılardan farklı kılarken kulluk bilincine sahip olması ve bunun gereğini yapma ve yapmama özgürlüğüne sahip olmasıyla da yaratılmışların en üstünü ya da en alçağı olma gibi iki üç arasında yer edinmesine neden olmuştur. İnsanın bu özelliği ile birlikte Müslümanların inançlarının gereği olarak yapmaları gereken birçok ibadetler vardır. Bunlardan biri de hac ibadetidir. Hac Müslümanlardan zengin, sağlıklı ve hür olanlara farz kılınmıştır. Hac ibadeti hac döneminde ve hac mekânlarında belli zaman dilimlerinde belli şartlarda ve belirli ibadetlerin yapılmasıyla mümkün olabilmektedir. Ayrıca hac her isteyenin istediği zaman gidip yapabileceği bir ibadet olmayıp kur'a ile ve farklı kontenjanlarla sınırlı sayıda insanın yararlanabildiği bir ibadettir. Hac bir yönü ile yeryüzündeki bütün Müslümanların ulus aşırı kongresi, toplantısı ve bir araya gelerek istişaresi gibi misyonları da olan bir ibadettir. Bu nedenle hac ibadeti diğer bireysel ibadetlerden farklıdır. Ayrıca ihram giyilmesi dünyevi bazı nimetlerden uzak kalma da bir nevi mahşeri çağrıştırmakta ve dünyada iken bazı şeyleri deneyimleme fırsatı sunmaktadır. Bu çalışmada hac ibadetinin manevi gelişim üzerine etkisi hacı olan kişilerden elde edilen verilerin analizi ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın bu kısmında problem durumu, problem cümlesi, alt problemler, amaç, önem, varsayımlar, kısıtlamalar ve açıklamalar ele alınmıştır.

1.1. Problem Durumu

İnsan bir anlam arayışı içindedir. Bu anlam arayışı insanı mana aramaya, anlamlandırmaya ve akletmeye sevk etmektedir¹. Maneviyat; maddi olmayan şeyler, manevi duygular, kişiyi güçlü kılan soyut güç olarak tanımlanabilir. Bu konuda en önemli ve belirleyici etken din olgusudur. Din, inançlar, gelenekler ve maneviyat hem bireyi hem de toplumu ayakta tutmaya hizmet eder ve onların ilahi olanla bağlarının devamını sağlar². Kapsamlı bir varoluş biçimi olarak İslam, bireyin duygu, düşünce ve eylemlerine yön verir.

¹ Abdülkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik Bir Araştırma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011), 155.

² Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitabevi, 2011), 91

Din, inanç ve adanmışlık yoluyla insan deneyimine dahil olarak, kişinin kendisiyle ve çevresiyle uyum içinde, umutsuzluk ve boşluk duygularına karşı koruyarak amaçlı bir yaşam sürmesini sağlar³. İbadet bireysel ya da kolektif bir şekilde gerçekleştirilebilir. Her iki durumda da ibadetler ahlaki bir yükümlülük olarak algılanmakta, kişinin ruhsal sağlığını korumaya, uyumlu bir karakter geliştirmeye, başkalarına zarar verebilecek davranışlardan caydırmaya, kişinin kararlılığını güçlendirmeye, maddi varlıklara aşırı bağlılığı azaltmaya, empati ve merhamet duygularını geliştirmeye, diğer bireylere karşı sevgi, saygı ve sadakati artırmaya ve yanlış yapma ve pişmanlık duygularını ortadan kaldırmaya hizmet etmektedir⁴ (Peker, 2003:119-122). Bu konuda hac ibadeti de Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin sağlanması, maneviyatın yükselmesinde önemli etkiler yaratmaktadır. Ancak haccın etkilerine ilişkin yapılan çalışmaların yetersiz ve az olduğu yapılan araştırmalarda görülmüştür. Bu nedenle bu konu araştırılmıştır.

1.1.1 Problem Cümlesi

Bu çalışmanın problem cümlesi “Hac ibadetinin manevi gelişim üzerine etkisine ilişkin hacıların görüşleri nelerdir?” şeklinde belirlenmiştir.

1.1.2 Alt Problemler

Bu çalışmanın alt problemleri şu şekilde belirlenmiştir

1. Hac ibadetinin manevi gelişime etkilerine ilişkin hacıların görüşleri ne düzeydedir?
2. Hac ibadeti etkileri alt boyutlarına ilişkin hacıların görüşleri ne düzeydedir?
3. Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşleri; a) Cinsiyetlerine, b) Yaş, c) Medeni durum, d) Eğitim düzeyi, e) Sosyo ekonomik düzey, f) Hac sayısı durumlarına göre farklılaşmakta mıdır?

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı hac ibadetinin manevi gelişime etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu çerçevede 2023 yılında hac ibadeti yapan ve Denizli ilinde ikamet eden hacılar üzerinde hac ibadetinin etkilerinin tespit edilmesi ve ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Ölçek yardımıyla hacılardan elde edilen veriler alt boyutlar ve ölçek geneline göre ayrı ayrı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yine hac etkileri

³ Ali Rıza Aydın, “İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009), 87.

⁴ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003), 119-122.

kişisel özelliklerine göre de karşılaştırılarak bu özelliklerine göre haccın etkilerinin değişip değişmediği analiz edilerek sonuçları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.3. Araştırmanın Önemi

Hac ibadeti semavi dinlerde olduğu gibi İslam dininde de olan ve çok boyutlu ibadetlerden biridir. Müslümanlardan şartlarını taşıyan kişilerin yapması gereken bu ibadet günümüzde belli kontenjanlar dahilinde yapılan bir ibadettir. Bundan dolayı şartlarını taşıyan herkesin yapamadığı, kur'a yöntemiyle fırsat sunulan bu ibadet bu yönüyle daha da önemli ve değerli hale gelmiştir. Sosyal yaşamda hacıların farklı konumda olmaları, toplumun kendilerinden farklı beklentilerde olması ve hacıların da daha dikkatli ve titiz tutum ve davranışları bu konunun ele alınmasında önemli etki etmiştir. Kutsal toprakları görme, oranın iklimini yaşama ve mistik etkilerinin farklılığı sonucu hacılardaki değişim ve topluma yansımalarının ele alınması bakımından da bu çalışma önemlidir.

1.4. Varsayımlar

Bu çalışmanın varsayımları şunlardır.

- Çalışmaya katılan hacılar veri toplama araçlarına içtenlikle ve doğru olarak yanıt vermişlerdir.
- Veri toplama araçları araştırma için yeterlidir.

1.5. Sınırlılıklar

- 2023 yılında hac farızasını yapan ve Denizli il sınırlarında yaşayan hacıların görüşleriyle sınırlıdır.
- Ölçme aracı olarak Karaca (2017) tarafından geliştirilen “Hac Etkileri Ölçeği”⁵ kullanılmıştır.

1.6. Tanımlar

Maneviyat: Hayata yönelik bir tutum olarak hayatı anlamlandırma, başkalarıyla ilişki kurma ve aşkın olanla bütünleşme arayışı⁶ (Rio ve White, 2016), manevi olan, madde

⁵ Faruk Karaca, “Hac Etkileri Ölçeği”, *Din, Değerler ve Sağlık*, ed. H. Hökelekli, (İstanbul: DEM Yayınları, 2017), 555-566.

⁶ Rio, Carlos Del M.& Lyle J. White, Maneviyatı dindarlıktan ayırmak: Hilomorfik bir bakış açısı (Çev. Selma, B.). *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, 37(1), (2016), 83.

ile ilgili olmayan düşünce ve zihinle ilgili olan şeyler, içsel olan ve kişinin iç dünyasıyla ilgili olan şeyler, maddi olmayan doğüstü güçler ve kuvvetler şeklinde tanımlanabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Bu bölümde alan yazın taramasında ulaşılabilen alan yazındaki bilgilere ve bu alanda yapılmış araştırmalara yer verilmiştir.

2.1. Maneviyat ve Manevi Gelişim

Maneviyat kavramı, Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre "soyut, metafizik varlıklar" ve "iç güç, ahlaki ruh" olarak açıklanmaktadır. Manevi terimi sıfat olarak kullanılmakta ve "algılanamayan, yetilerle kavranamayan, uhrevi, aşkın, maddi olmayan"⁷ anlamlarına gelmektedir.

William James, Edwin Starbuc, G. Stanley Hall ve George Coe, psikoloji alanında maneviyatı araştıran öncü akademisyenler arasındadır. Ancak bu alandaki ilerleme 20. yüzyılın ortalarında engellenmiştir. Bununla birlikte, 21. yüzyılda psikologlar kendilerini din ve maneviyat disiplini içine sokma konusunda hızlı bir eğilim göstermişlerdir. Bununla birlikte, dindarlık ve maneviyatın temel özü ve tanımına ilişkin ortak bir mutabakata varılması zor görünmektedir. Dini incelemeye adanmış psikoloji alanı, temel kavramlarının yorumlanması konusunda kendisini bir kargaşa içinde bulmaktadır. Dindarlık ve maneviyat tanımları kayda değer derecede çeşitlilik göstermektedir. Din, ilahi bir varlığa olan inancı, doğüstü bir güce hürmeti veya dini törenlerin yerine getirilmesini kapsayan bir çerçeveyi kapsarken, maneviyat bireyin bu çerçeveye veya çeşitli inanç biçimleriyle öznel karşılaşması olarak anlaşılabilir⁸. Maneviyat kavramı dini, kültürel veya aşkın nitelikteki duygularla ilişkilendirilebilir. Bireysel gibi görünse de evrensel bir kavramdır. İnsanın salt temel dürtüleriyle açıklanamayan maneviyat kavramı, insan potansiyelinin üstünde bir alanın tezahürüdür⁹.

Önceki dönemlerde din ve maneviyat kavramları dindarlıktan ayrı varlıklar olarak görülmemektedir. Ancak 1980'lerden sonra, çeşitli inanç biçimleri maneviyat şemsiye terimi altında önemli ölçüde yaygınlık kazanmıştır. Dini çerçevelerden ayrılarak maneviyat çalışmalarına adanmış ayrı akademik alanların oluşturulması için çabalar sarf edilmiştir. Olumsuz bakış açıları nedeniyle, maneviyat ve dindarlık, birçok ortak yönlerine rağmen,

⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5a2452247df7.73598695.

⁸ Hasan Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2015), 41.

⁹ Halil Ekşi-M. Şerif Keskinoglu, "Manevî Yönelimli Psikolojik Danışma Teknikleri". *Manevi Yönelimli Psikolojik Danışma* içinde. Ed. H. Ekşi (Ed.), (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020), 221.

bir bölünme ve kutuplaşma yaşamıştır. İki kavram arasında ortaya çıkan ilk ikilik "Temel Din - İşlevsel Maneviyat" ayrımı olmuştur. Bu çerçevede din, belirli inanç kümeleri içinde hapsedilmiş bir sistem olarak tanımlanırken, maneviyat insan yaşamında anlam arayışını yönlendiren bir inanç sistemi olarak tanımlanmaktadır. Bir diğer ayrım ise dinin durağan kaldığı, maneviyatın ise akışkanlığı ve uyarlanabilirliği ile karakterize edildiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Çağdaş tartışma, dinin sabit bir biliş olduğunu, maneviyatın ise akışkan, yenilenebilir bir duygu ve biliş olduğunu öne sürmektedir. Tüm bu ikilikler, dinin bireylerin gelişen taleplerine uyum sağlayabilen, şekillendirilebilir bir çerçeve olduğu ve insanlıkla birlikte varlığını sürdürdüğü ve sürdüreceği gerçeğini göz ardı etmektedir.

Maneviyat ve manevi gelişim tanımlaması zor, tartışmalı ve bakış açılarına göre farklı şekillerle içi doldurulabilen bir kavramdır. Batı alan yazınında maneviyat tanımında içsel yaşama ait olan, dinî tecrübe, anlam ve amaç arayışı, aşkınlık, bütünlük, yüce varlıkla bağlantılı olmak gibi anlamlara temas edilmektedir. Fakat çoğu durumda bu anlamların arka planında tanımlamayı yapanların düşüncelerinin olduğu görülmektedir. Dinî tören ve uygulamalarla ilişkili olarak anlaşılmasına alışkın olunan maneviyat kavramı günümüzde dinî bağlamından kopartılarak da kullanılmaktadır. Dindarlar, dindarlık ile maneviyat kavramının örtüştüğünü göstermeye çalışırken bu iki kavramın bir arada bulunamayacağını savunanlarda olmaktadır. Maneviyat kavramı; geleneksel dinler, yeni dinî hareketler, ruh sağlığı, sağlık bilimleri, sosyal bilimler, iş ve eğitim alanlarının bakış açılarına göre şekillenen bir kavram görünümündedir. İnsanın hayatını anlamlandırmasında kurumsal dinin giderek etkisini kaybetmesi ile maneviyat kavramı yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Fakat insanların maneviyatı arayış biçimlerini derinlemesine etkileyen faktörlerden birinin de dinler olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bundan dolayı maneviyatı din ve inançlardan bağımsız ele almak mümkün değildir¹⁰. Din, felsefe, psikoloji, sosyoloji gibi birçok disiplinin çalışma alanına giren maneviyat kavramı, insanı tanıma ve anlamlandırma için zorunlu bir olgudur. Temel çalışma konusu insan olan psikoloji bilimi insanın manevî yönlerini de incelemelidir. Son yıllarda bu alandaki çalışmalar hız kazanmıştır¹¹.

Manevi danışmanlık ve rehberlik, bireylere önem, anlam ve inanç konularında yardım sunar. Ulusumuzun vatandaşları dini inançlarından muazzam bir dayanıklılık elde etmektedir. Anlam alanı, yaşamlarındaki dini inançtan büyük ölçüde etkilenir. Manevi danışmanlık ve rehberlik alanı, dini ve manevi inançlarla ilgili destek hizmetlerini kapsar.

¹⁰ Meydan, *Din Eğitiminde Manevi Boyut*, 32-33.

¹¹ Ekşi-Keskinoğlu, "Manevî Yönelimli Psikolojik Danışma Teknikleri", 220.

Hem psikolojik hem de manevi danışmanlık, danışanların çevrelerindeki dünyayla ilişkilerinde karşılaştıkları engellerin üstesinden gelmeyi amaçlar. Bununla birlikte, psikolojik danışmanlık kişiler arası ilişkilerin yönetilmesi ve yaşamdaki genel memnuniyetin artırılması amacıyla bir yardım aracı olarak hizmet verirken, manevi danışmanlık ve rehberlik bireyin bu konuyu kavrayış biçimi ve bunun daha yüksek bir güçle olan ilişkisi üzerindeki etkisi konusunda destek sunar. PDR ve MDR, kapsamlı bir bakış açısına katkıda bulunan, birbirini güçlendiren yaklaşımlardır. Bu da bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesi açısından önemli bir değer taşımaktadır¹².

2. 2. Hac İbadeti

Çeşitli dini uygulamaları kapsayan bir ibadet olan hac, derin duyguları ortaya çıkarma, bilişsel aydınlanmayı teşvik etme ve zorluklarla yüzleşmek için uyarlanabilir davranışlar edinmeyi teşvik etme potansiyeline sahip olması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Birey hac yapmak üzere yolculuğa çıktığında, nihai dönüşüne kadar amacına, varlığının önemine ve geleceğe yönelik arzularına ilişkin iç gözlem yapmasını sağlayan çok sayıda deneyimle karşılaşır. Aynı zamanda, metaforik anlamlarla dolu törensel uygulamalara katılırken, adanmışlığın altında yatan çağrışımların derin bir kavrayışına erişir. İhram kıyafetini giyerek kişisel farklılıklarını bir kenara bırakır ve tüm insanlıkla eşitlikçi ve birlikçi bir duruma ulaşır. Tavafın ortasında, kendi varlığının amacının yanı sıra yaşamın, canlılığın ve bireysel varlığının ötesindeki kozmosun önemi üzerine düşünme fırsatını yakalayabilir¹³. Sa'y eylemi sırasında kişi bedensel ve zihinsel yeteneklerini değerlendirme fırsatı bulur. Hem sabır hem de sebat gerektiren bu ritüel sayesinde kişi iyimserlik, azim ve kararlılık gerektiren hayattaki zorluklarla yüzleşmek için yenilenmiş metanetini keşfedebilir. Bunu yaparak bireyler ıstıraplarını, umutsuzluklarını ve amaçsızlıklarını aşabilir ve nihayetinde alternatif bir bakış açısına kavuşabilirler.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah, "Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"¹⁴ buyurarak insanların yaratılış gayesini ifade etmektedir. İnsanlığa rehber olarak gönderilen bütün peygamberlerin insanları tek ve yüce olan Allah'a ibadete davet etmelerinin¹⁵ önemi de bu düşünceyi vurgulamaktadır. Bu nedenle, Yüce Allah'a sarsılmaz

¹² Sevde Düzgüner- Ali Ayten, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu*. (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 54.

¹³ Ahmet Rifat Geçioğlu, "Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi", *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 244.

¹⁴ ez-Zâriyât 51/56.

¹⁵ el-Bakara 2/83.

bir inanca sahip olan İslam inancına bağlı herkesin, dini inançlarının temel bir tezahürü olarak adanmışlık eylemlerinde bulunması zorunludur. Buna karşılık, ibadet eylemi "dini görevle bağlı bireyin ilahi yaratıcısına karşı hürmet ve rızasını ifade eden sembolik jestler olarak hizmet eden ve Allah ve Resulü tarafından açıkça emredilen belirli davranış biçimleri" olarak tanımlanabilir¹⁶. İslam inancında önemli bir yere sahip olan ibadet, insanoglunun yaşadığı metafizik alem üzerinde son derece etkili bir güce sahiptir. Birey, hem bedensel hem de ruhsal yönleri kapsayan karmaşık bir varlıktır. Sonuç olarak, fiziksel ve ruhsal boyutları uyum içinde olan bir birey hoşnutluk ve huzur durumuna ulaşabilir. Allah tarafından kullarına emredilen adanmışlık eylemleri, bireyin dini inancını güçlendiren, geliştiren ve yoğunlaştıran kaynaklar olarak hizmet eder¹⁷. İbadet, özünde dini inancın eyleme dönüşmüş halidir ve hem birey hem de toplum için psikolojik ve sosyolojik huzur sağlar. Sonuç olarak ibadet, ilahi olanla kul arasındaki bağı güçlendirmeye hizmet ederken, aynı zamanda hikmetli yönüyle iç huzuru ve toplumsal dayanışmayı da teşvik eder¹⁸.

İslam tarafından şartları sağlayanlara zorunlu kılınan bir ayin olan hac, adanmışlığın temel bir yönü olarak ortaya çıkmaktadır. Hac, Mekke'de bulunan Kâbe'ye belirli bir süre zarfında zorunlu olarak gidilmesini ve burada belirli ön koşulların ve hürmet eylemlerinin yerine getirilmesini gerektirir¹⁹. Hac ritüelinin kökeni, İslam alimleri tarafından açıklandığı üzere, Hazreti Adem'e kadar uzanmaktadır. Gerçekte, son peygamber Hazreti Muhammed'in (a.s.) mesajını kavmine iletmek üzere gönderildiği sırada Mekke'de hac ibadeti devam etmekteydi. Ancak, Kur'an ayetleri ve Peygamber'in direktifleri ve adetleri, hac ibadetine çok tanrılı geleneklerin ve hatalı uygulamaların dahil edilmesini ortadan kaldırmış ve böylece hac ibadetini otantik yapısına kavuşturmuştur (Akpınar, 2003:89). Haccın İslam inancına bağlı olanlar için zorunlu bir görev haline geldiği kesin zaman konusunda bir fikir birliği yoktur. Çeşitli kaynaklar Hicri takvimin 5, 6, 7, 8, 9 ve 10. yıllarını öne sürerken, hâkim görüş Hicret'in dokuzuncu yılının bu yükümlülüğün daha büyük bir inançla tesis edildiği dönemi işaret ettiğini öne sürmektedir.

¹⁶ Ferhat Koca, "İbadet (İslam'da İbadet)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 47.

¹⁷ Metin Bozkır, *İbadetlerin Ruhsal Boyutu* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 87

¹⁸ Bünyamin Erul - Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 9.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî (Kahire: Daru'l-Fazile, ts.), 73; Mustafa el-Buğâ vd., *el-Fıkhü'l-Menheci* (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 1996), 72.

Hicretin dokuzuncu yılında Hz. Peygamber, Hz.Ebubekir'i hac önderi olarak atamış ve böylece Müslümanlara hacca katılma fırsatı vermiştir. Peygamber, Hicret'in onuncu yılında Veda Haccı'na çıkmış ve günümüze kadar değişmeden gelen Hac ritüelleri hakkında bilgi vermiştir. Çağlar boyunca temel ilkelerini koruyarak devam eden bir dini ibadet olan hac ibadeti, halen her yıl sayısız inanan tarafından yerine getirilmektedir²⁰. Kur'an'ın öğretilerine göre Hac, İbrahim Peygamber döneminden bu yana bireylerin Allah'ın ilahi huzuruna çağrıldığı dini bir görevdir. Bazı fıkıh alimlerinin, bir Müslüman'ın hac ibadetini yerine getirebilecek fiziksel ve mali güce sahip olması halinde, bu ilahi çağrıya derhal icabet etmesi gerektiğini ileri sürmesi dikkat çekicidir²¹.

Hem mali hem de bedeni yönleri olan bir ibadet olan hac, maddi ve manevi, dünyevi ve uhrevi, bireysel ve toplumsal olmak üzere çok sayıda boyutu kapsar. Her şeyden önce, tam bir teslimiyetin derin bir göstergesi olarak hizmet eder. Hac, bir yandan müminlerin Allah'a olan imanlarını, Allah'ın birliğine olan inançlarını, peygamberlere olan güvenlerini ve ahirete olan inançlarını güçlendirir. Diğer yandan Müslümanlara takva, sabır, sevgi, saygı, kardeşlik, fedakârlık ve cömertlik gibi ahlaki erdemleri geliştirme fırsatı sunar. Bu yönleriyle hac, ilahiyat, ibadet ve ahlak konularında yoğun dersler sunan bir eğitim kurumuna benzetilebilir²². Hac ise başından sonuna kadar sembollerle dolu bir ibadettir. Adeta bir semboller haritasıdır. Her hareket ve davranışın sembolik bir anlamı, eğitici ve bilinçlendirici bir yönü vardır. Hac, ihram, telbiye, vakfe, kurban, tıraş, şeytan taşlama, tavaf, sa'y, dua, zikir, tövbe, istiğfar, ilgili yasaklar, sadaka vb. yoğunlaştırılmış bir ibadetler dizisinden oluşur ve bu anlamda birçok özelliğe sahiptir. Hacca giden Müslüman bir birey, hac boyunca yaptığı ibadetler ve sergilediği azim sayesinde sıkı bir manevi eğitimden geçer. Sonuç olarak, sadece dini inançlarını güçlendirmekle kalmaz, aynı zamanda etik nitelikler edinme ve bunları somutlaştırma şansına da sahip olurlar²³. Hac aynı şekilde birçok hikmeti barındıran önemli bir ibadettir. Nitekim hacla ilgili âyetlerde “*Onlar kendileri için olan birtakım menfaatlere tanık olsunlar... “Onda (Hac fiillerinde veya kurbanlıklarda) sizler için belli süreye kadar bir takım menfaatler vardır...”*”²⁴ denilerek hac ibadetindeki bireysel ve toplumsal, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî

²⁰ Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 36.

²¹ Hayrettin Karaman vd., *İlmihal 1* (İstanbul: DİB Yayınları, 2004), 283.

²² Erul-Keleş, *Haccı Anlamak*, 9-10.

²³ Veysel Akkaya, *Haccı Yaşayanlar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2016), 222.

²⁴ el-Hac 22/28.

faydalara işaret edilmektedir²⁵. Haccın avantajları kısaca şu şekilde özetlenebilir: "Hac, kendisini diğer ibadet türlerinden ayıran bazı özellikleri nedeniyle birey üzerinde daha derin bir dini etkiye sahiptir. Hac ibadetini üstlenen kişi, içsel varlığını arındırarak manevi, ahlaki ve semavi bir yolculuğa çıkma şansına sahip olur ve sonuç olarak dindar ve kutsal bir bağlı olarak örnek ve doğru bir duruma ulaşır. Bu mantık ışığında, diğer adanmışlık biçimlerinde olduğu gibi, hac ibadeti de öncelikle insan varlığına odaklanır. Dolayısıyla hacca gitmenin amacı, bireyin yaratılmış bir varlık olduğunun farkına varmasını sağlamak ve böylece bireyin kendi kendini düzenlemesini ve nefsinin terbiye etmesini kolaylaştırmaktır²⁶. Hac ibadeti ile ilgili yukarıda ele aldığımız hususlar, bizzat Kur'an'ın vurguladığı ve altını çizdiği kaygılarla örtüşmektedir. Hac olarak bilinen ibadet eylemiyle ilgili ayetlerin analizi, bu ritüelin bireylerin kişisel gelişimi ve başkalaşımı üzerindeki derin etkisini ortaya koymaktadır.

2.3. Hac İbadetinin Bireysel Yaşama Yansımaları

Günümüzde bireylerin manevi inançları ve dini pratikleri için yeterli zaman ayırmakta zorlandıkları gözlemlenmektedir. Hac yolculuğunun, bireylerin bu sorunu çözmeleri için eşsiz bir fırsat sunduğu söylenebilir. Günümüz bireyleri zaman zaman modernitenin getirdiği modern yaşamın hızlı temposundan sıyrılarak, kendilerini düşünmek ve yalnız kalmak için boş zaman yaratma arayışına girmektedir. Hac, yalnız rutinleri arasında iç gözlem yapmak için zamansal kaynaklardan veya bilişsel temelden yoksun olan bireyler için farklı bir beklenti sunar. Ayrıca, tipik olarak caiz görülen bazı eylemlerin hac sırasında yasaklanmasının, hacının alışlagelmiş davranış kalıplarını aşmasını kolaylaştırdığı ileri sürülebilir. Hac ibadeti sırasında bireyler geçmişteki günahlarını gözden geçirir ve fark ettikleri hataları düzeltmek için vicdani bir çaba sarf eder, böylece bu tür yanlış adımların gelecekteki varoluşlarında tekrarlanmamasını sağlarlar.

Hac ibadetinin hem hac öncesinde, hem hac sırasında hem de hac sonrasında bireyin manevi varlığı üzerinde etkili olması beklenmektedir²⁷. Bireyin kutsal yolculuğa çıkmaya karar verdiği andan itibaren bazı tutum ve davranışlarında değişiklikler olabileceği düşünülebilir. Kişilerarası ilişkilerin geliştirilmesi, başkalarından af dilenmesi, dini ve

²⁵ Ali Akpınar, "Kur'an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler" *Marife* 3/1 (Mayıs 2003), 98.

²⁶ Süleyman Uludağ, "Cemâl-i Kâbe ve Hac", *Keşkül Dergisi* Hac Özel Sayısı, (2006), 244.

²⁷ Mustafa Koç, Hac psikolojisi - I: İngiltereli Türk diaspora hacıları üzerine nitel bir durum çalışması. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(27), (2013), 52.

ahlaki açıdan uygun görülmeyen eylemlerden vazgeçilmesi gibi durumlar bu çerçevede incelenebilir. Hac yolculuğuna çıkmadan önce meydana gelen değişime katkıda bulunan potansiyel olarak çok sayıda faktör vardır. Muhtemel açıklamalardan biri, hac deneyiminin ardından bireye yüklenen toplumsal taleplerin bu dönüşümü hızlandırabileceğidir. Buna ek olarak, kulluk zihniyetiyle hacca gitmenin uygunsuz olduğu inancı gibi bazı önyargılar da bireyleri bu özel davranışı benimsemeye zorlayabilir. Gerekçesi ne olursa olsun, bireyin hac yolculuğuna çıkmadan önce bir dönüşüm geçireceği ve bu dönüşümün yolculuk için bir tür psikolojik zemin hazırlığı olarak görülebileceği düşünülebilir. Hac yolculuğuna çıkmanın getirdiği sorumluluk yükünün ve artan duygusal coşkunun bu tür hassasiyetleri ortaya çıkarması muhtemeldir. Bireyin süregelen dönüşümünün hac yolculuğu boyunca devam edeceği iddia edilebilir. Günah işlemekten kaçınmak, sabırlı olmak, başkalarına saygılı davranmak ve harem çevresindeki herhangi bir canlıya zarar vermekten kaçınmak gibi belirli geleneklere bağlılığın, yukarıda bahsedilen dönüşümün sürdürülmesinde önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Dahası, İslam hukukuna göre caiz görülen cinsel ilişkinin hac ibadeti sırasında ihramlı olduğu müddetçe yasaklanması, potansiyel olarak adanmışların ibadet eylemine konsantrasyonunu artırabilir ve Allah tarafından yasaklanan eylemlerden kaçınmanın önemini vurgulayabilir. Kişinin hac yolculuğuna çıkmadan önce başlayan ve yolculuk süresince devam eden zihniyet ve eylemlerindeki bu değişikliklerin hac yolculuğundan sonra da devam edeceğini öngörmek mümkündür. Birey, bu yolculuk sırasında elde ettiği manevi huzuru korumak için dini varoluşuna daha fazla odaklanma eğiliminde olabilir. Hac yolculuğundan elde edilen niteliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal görevlere uyma konusunda daha yüksek bir farkındalık sergileyebilirler.

Hac ibadeti sırasında gözlemlenen en önemli dini geleneklerden biri de tövbe etme eylemidir²⁸. Hacca gönülden katılanların geçmiş günahlarının bağışlanacağı inancı²⁹ (Buhari, Tecrid 6/60; Müslim, Hac 438) bireyde pişmanlık ve nedamet duyguları uyandırma potansiyeline sahiptir. Ayrıca, vakıf ve sembolik şeytan taşlama gibi ritüellerin tövbenin güçlü hatırlatıcıları olduğu ve bireyi af dilemeye motive etmeye hizmet ettiği söylenebilir. Ölümlülük ve ebedi ahiret hayatı hakkında derin tefekkürde bulunmak, bireyin Hac yolculuğunun önemli bir yönünü oluşturur. Özellikle hac ibadeti kapsamında

²⁸ Ahmet Rifat Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (Ekim 2016), 233-234.

²⁹ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî* (thk. Mustafâ Dîb el-Buğa). I-IV, Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Yemame, 199; Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbüri, *Sahihu Müslim* (neşr. Muhammed Fuad Abdülbaki). İstanbul: Baki Yayınları, 1981.

gerçekleştirilen belirli ibadetler bu tür derin düşüncelere sevk eder. İhram sembolizmi, kefen ve ölümden sonra dirilişin dokunaklı bir hatırlatıcısı olarak hizmet ederken, vakfe, dirilişin ardından insanlığın toplanma yeri olan ilahi yargılama yerini sembolize eder. Bu açıdan bakıldığında, haccın hem manevi yolculuk sırasında hem de sonrasında bireyde belirli ahlaki erdemlerin pekiştirilmesini teşvik ettiği söylenebilir. Hac sırasında yaşanan olumsuzluklar karşısında sabır göstermek, hacı arkadaşlarına karşı hoşgörülü ve yardımsever bir tutum sergilemek, sırf Allah tarafından yasaklandığı için bazı durumlara girmekten kaçınmak gibi tutumların hac sonrası yaşam üzerinde etkili olabileceğini düşünmek akla yatkındır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

Bu bölümde; araştırma modeli, evren, örneklem, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve çözümlenmesine kullanılan istatistiksel işlemler yer almaktadır.

3.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma, nicel ve tarama modelinde bir çalışmadır. Tarama modelleri, “geçmişte veya hali hazırda mevcut olan bir durumu (olay, kişi, nesne) kendi şartları içinde olduğu gibi tanımlamayı amaçlayan araştırma modelleridir”³⁰ (Karasar, 2017). Araştırmanın yapısı nedeniyle nicel ve tarama modeli kullanılmıştır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini 2023 yılında hac ibadetini yerine getiren ve Denizli ilinde ikamet eden hacılar oluşturmaktadır. Evrende yaklaşık 1300 dolayında hacı bulunmaktadır. Evrenini temsil edecek hacılar arasından “Seçkisiz örnekleme” yöntemiyle seçilen 146 hacıya ulaşılmak suretiyle veriler toplanmıştır. Verilerin toplandığı hacıların demografik özellikleri dağılımları Tablo 3.1’de verilmiştir.

Tablo 3.1. *Katılımcı Hacıların Demografik Özellikleri Dağılımları*

Değişken	Kategori	n	%
Cinsiyet	Kadın	88	60,3
	Erkek	58	39,7
Yaş	25-45	35	24,0
	46-55	73	50,0
	56 ve üzeri	38	26,0
Medeni durum	Evli	114	78,1
	Bekar	32	21,9
Eğitim düzeyi	Lise ve altı	42	28,8
	Lisans	72	49,3
	Lisansüstü	32	21,9
Sosyo ekonomik düzey	Orta	53	36,3
	Ortanı üstü	59	40,4
	Üst	34	23,3
Hac sayısı	İlk	103	70,5
	2-5	43	29,5

Tablo 3.1’de görüldüğü gibi araştırmaya hacıların çoğunun % 60,3 oranla kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Hacıların yaş olarak yarısının 46-55 yaş aralığında

³⁰ Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 35. baskı, (Ankara, Nobel Akademi Yayıncılık, 2017), 78.

olduğu görülürken % 26,0'sının 56 ve üzerinde yaş kategorisinde olduğu görülmektedir. Hacıların medeni durum olarak çok büyük kısmının % 78,1 oranında evlilerden oluşmaktadır. Hacıların eğitim düzeylerinin yarıya yakın (% 49,3) kısmının lisans mezunu olduğu görülürken % 28,8 oranla lise ve daha alt kademelerde ve % 21,9 oranında ise lisansüstü eğitim mezunudur. Hacıların sosyo ekonomik düzeylerinde en yüksek oranın % 40,4 oranıyla ortanın üstü düzeyde, %36,3 orta ve en düşük düzey ise % 23,3 oranla üt düzeyde olarak değerlendirilmektedir. Haç sayısı dağılımında en yüksek oran ilk kez diyenlerindir.

3.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. Ölçeğin birinci bölümünde öğrencilere ait genel bilgiler "Cinsiyet, yaş, medeni durum, Eğitim düzeyi, sosyo ekonomik düzey, hac ziyareti sayısı olmak üzere 6 madde bulunmaktadır.

İkinci bölümde hacılar üzerinde haccın etkilerini ölçmek için Karaca'nın 2017 yılında yaptığı çalışmasında geliştirdiği Hac etkileri ölçeği³¹ kullanılmıştır. Ölçek 5'li likert tipi bir ölçek olup 14 madde ve 2 boyuttan oluşmaktadır. Seçenekler; 1="Tamamen Katılmıyorum", "2="Katılmıyorum", "3="Kararsızım", "4="Katılıyorum" ve "5="Tamamen Katılıyorum" şeklindedir. Boyutlar hac etkileri boyutu ve hacılık unvanı boyutlarıdır. Hac etkileri boyutu 1-9 maddelerle hacılık unvanı boyut ise 10-14. Maddelerle ölçülmüştür. Ölçeğin (HEÖ) için iç tutarlık ölçütü olan Cronbach's alpha katsayısı ise=.90 olarak hesaplanmıştır.

3.4. Verilerin Toplanması

Araştırma için ölçek yeteri kadar fotokopi ile çoğaltılmış ve hacıların yüz yüze görüşülerek doldurtulmuştur. Ölçeği sadece gönüllü ve istekli olan hacıların doldurmaları istenmiştir.

3.5. Verilerin Analizi

Toplanan veriler SPSS 25 istatistik programlarına kodlanarak girilmiş ve analizler bu programlarla yapılmıştır. Öncelikle verilerin güvenilirliği test edilmiştir. Cronbach's Alpha değerleri toplam olarak ,876 olarak ölçülmüş ve verilerin yüksek düzeyde güvenilirlik değerini taşıdığı görülmüştür.

³¹ Karaca, F., "Hac Etkileri Ölçeği", Din Değerler ve Sağlık, Ed. Hökelekli, H. İstanbul: Dem Yayınları, 555-566.

Verilerin normallik analizinde basıklık (kurtosis) ve çarpıklık (skewness) testi yapılmıştır. Test sonucunda ulaşılan bulgular Tablo 3.2’de verilmiştir.

Tablo 3.2. *Verilerin Normallik Analizi Sonuçları*

	Basıklık (Kurtosis) Değeri	Çarpıklık (Skewness) Değeri
Hac etkileri boyutu	-,055	-,711
Hacılık unvanı boyutu	,032	-,867
Genel hac etkileri düzeyi	,244	-,806

Tablo 3.2’de görüldüğü gibi hac etkileri ölçeği ve alt boyutlarının “Basıklık ve Çarpıklık” değerlerinin -1 ile +1 arasında olduğu tespit edilmiştir. Kalaycı (2016) çalışmalarında -+ 1 arasında yer alan değerlerin normal dağılım gösterdiğinin kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Buna göre veriler normal dağılım göstermektedir ve analizlerde parametrik testler kullanılmıştır.

Anlamlılık değeri ,05 olarak alınmıştır. Ortalamaların yorumlanmasında eşik değerler şöyledir.

- 1,00 – 1,79 Çok az
- 1,80 – 2,59 Az
- 2,60 – 3,39 Orta
- 3,40 – 4,19 Yüksek
- 4,20 – 5,00 Çok yüksek

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde verilerin analiziyle ulaşılan bulgular ve yorumlar yer almaktadır.

4.1. Alt Problemlere İlişkin Bulgular

“1. Hac ibadetinin manevi gelişime etkilerine ilişkin hacıların görüşleri ne düzeydedir?, 2. Hac ibadeti etkileri alt boyutlarına ilişkin hacıların görüşleri ne düzeydedir? ve 3. Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşleri; a) Cinsiyetlerine, b) Yaş, c) Medeni durum, d) Eğitim düzeyi, e) Sosyo ekonomik düzey, f) Hac sayısı durumlarına göre farklılaşmakta mıdır? şeklinde 3 alt probleme yanıt bulma amacıyla yapılan analiz sonuçları ve yorumlara yer verilmiştir.

4.1.1. Hac İbadetinin Manevi Gelişime Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi “Hac ibadetinin manevi gelişime etkilerine ilişkin hacıların görüşleri ne düzeydedir” şeklindedir. Araştırma sorusunun çözümüne yönelik analiz sonuçları Tablo 4.1’de verilmiştir.

Tablo 4.1. *Hac İbadeti Etkilerine İlişkin Görüşleri*

Maddeler	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	Düzeyi
1. Hacdan sonra daha mütevazı bir insan olduğumu söyleyebilirim	146	4,08	,83	Yüksek
2. Hacdan sonra nafile ibadetleri artırdığımı söyleyebilirim	146	3,84	,82	Yüksek
3. Hacdan sonra helal ve harama daha çok dikkat ediyorum	146	4,03	,97	Yüksek
4. Hacda kendime verdiğim sözlerin çoğunu tuttuğumu söyleyebilirim	146	3,96	,76	Yüksek
5. Hacdan sonra aile büyükleri ve akrabalarımı daha çok arayıp soruyorum	146	3,69	,97	Yüksek
6. Hacdan sonra namaz konusunda daha hassas olduğumu söyleyebilirim	146	4,06	,97	Yüksek
7. Hacdan sonra daha iyi bir insan olduğumu söyleyebilirim	146	3,99	,80	Yüksek
8. Hacdan sonra daha çok ibadet yapmaya çalışıyorum	146	3,86	,92	Yüksek
9. Hacdan sonra öfkemi daha iyi kontrol edebiliyorum	146	3,96	,73	Yüksek
10. Hacılık unvanımın dini hassasiyetimi yükselttiğini hissediyorum.	146	3,97	,89	Yüksek
11. Hacılık benim için sorumluluk hatırlatan denetleyici bir unvandır.	146	4,04	,96	Yüksek

12. Hacılık unvanının beni insani ve dini açıdan olgunlaştırdığını düşünüyorum.	146	4,14	,98	Yüksek
13. Hacılığın bana manevi bir güç verdiğini hissediyorum.	146	4,36	,70	Çok Yüksek
14. Hacılığın olağanüstü ve değerli bir unvan olduğunu hissediyorum.	146	4,13	,95	Yüksek

Tablo 4.1’te görüldüğü hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkilerinin en yüksek düzeyde olduğu alanın ($\bar{X}=4,36$) ortalamayla “Çok yüksek” derecesinde “Hacılığın bana manevi bir güç verdiğini hissediyorum.” Maddesindedir. Bunu ($\bar{X}=4,14$) ortalamayla “Yüksek” düzeyinde “Hacılık unvanının beni insani ve dini açıdan olgunlaştırdığını düşünüyorum.” ve ($\bar{X}=4,13$) ortalamayla “Yüksek” derecesinde “Hacılığın olağanüstü ve değerli bir unvan olduğunu hissediyorum.” Maddelerindedir. Diğer maddelerde de hac etkilerini yüksek olduğu görülmektedir. Maddeler ve ortalamalar aşağıda verilmiştir; “Hacdan sonra daha mütevazı bir insan olduğumu söyleyebilirim” maddesine ($\bar{X}=4,08$) ortalama, “Hacdan sonra nafile ibadetleri artırdığımı söyleyebilirim” maddesine ($\bar{X}=3,84$) ortalama, “Hacdan sonra helal ve harama daha çok dikkat ediyorum” maddesine ($\bar{X}=4,03$) ortalama, “Hacda kendime verdiğim sözlerin çoğunu tuttuğumu söyleyebilirim” maddesine ($\bar{X}=3,96$) ortalama, “Hacdan sonra aile büyükleri ve akrabalarımı daha çok arayıp soruyorum” maddesine ($\bar{X}=3,69$) ortalama, “Hacdan sonra namaz konusunda daha hassas olduğumu söyleyebilirim” maddesine ($\bar{X}=4,06$) ortalama, “Hacdan sonra daha iyi bir insan olduğumu söyleyebilirim” maddesine ($\bar{X}=3,99$) ortalama, “Hacdan sonra daha çok ibadet yapmaya çalışıyorum” maddesine ($\bar{X}=3,86$) ortalama, “Hacdan sonra öfkemi daha iyi kontrol edebiliyorum” maddesine ($\bar{X}=3,96$) ortalama, “Hacılık unvanımın dini hassasiyetimi yükselttiğini hissediyorum.” maddesine ($\bar{X}=3,97$) ortalama, “Hacılık benim için sorumluluk hatırlatan denetleyici bir unvandır.” maddesine ($\bar{X}=4,04$) ortalama ile yüksek düzeyde etki görülmüştür. Bulgulara göre haccın hacılar üzerinde etkilerinin yüksek düzeyde olduğu ve bu ibadetin etki derecesinin yüksek olduğu söylenebilir.

4.1.2. Hac İbadeti Etkileri Alt Boyutlarına İlişkin Hacıların Görüşlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi “Hac ibadeti etkileri alt boyutlarına ilişkin hacıların görüşleri ne düzeydedir?” şeklindedir. Problemin çözümüne ilişkin analiz sonuçları Tablo 4.2’de verilmiştir.

Tablo 4.2. *Hac İbadeti Etkileri Alt Boyutuna İlişkin Görüşleri*

	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	Düzeyi
Hac etkileri boyutu	146	3,94	,63	Yüksek
Hacılık unvanı boyutu	146	4,12	,76	Yüksek
Genel hac etkileri düzeyi	146	4,00	,60	Yüksek

Tablo 4.2’de görüldüğü gibi hac ibadetinin alt boyutlara göre hacılar üzerindeki etkilerinin bütün boyutlarda ve genel olarak yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte en yüksek düzeyin ($\bar{X}=4,12$) ortalamayla hacılık unvanı boyutunda olduğu görülmektedir. Hac etkileri boyutundaki etki derecesi ($\bar{X}=3,94$) ortalamayla hacılık unvanından sonra gelmiştir. Bu durum sosyal olarak kazanılan hacılık unvanının hac etkilerinden önce geldiği şeklinde yorumlanabilir. Genel hac etkilerinin ise ($\bar{X}=4,00$) ortalamayla yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Hac etkilerinin alt boyutlar ve genel olarak yüksek düzeyde olması haccın etkilerinin hacılar üzerinde yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir. Bu ibadetin bu denli etki derecesinde olması ibadetin amacına ulaştığını ve hacıların hac ibadetinden yüksek derecede etkilendiklerini göstermektedir.

4.1.3. Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Kişisel Değişkenlere Göre Durumlarına İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi “Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşleri; a) Cinsiyetlerine, b) Yaş, c) Medeni durum, d) Eğitim düzeyi, e) Sosyo ekonomik düzey, f) Hac sayısı durumlarına göre farklılaşmakta mıdır?” şeklindedir.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin cinsiyetlerine göre t testi sonuçları Tablo 4.3’te verilmiştir.

Tablo 4.3. *Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Cinsiyete Göre Analizi*

	Cinsiyet	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Hac etkileri boyutu	Kadın	88	3,87	,64	144	-1,63	,10
	Erkek	58	4,05	,61			
Hacılık unvanı boyutu	Kadın	88	4,05	,82	144	-1,42	,15
	Erkek	58	4,24	,65			
Genel hac etkileri düzeyi	Kadın	88	3,94	,62	144	-1,76	,08
	Erkek	58	4,11	,54			

* $p<0,05$

Tablo 4.3’te görüldüğü gibi hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin cinsiyetlerine göre hac etkileri boyutunda ($t= -1,63$; $p>0,05$), hacılık unvanı boyutunda ($t=-$

1,42; $p>0,05$) ve genel hac etkileri düzeyinde ($t=-1,76$; $p>0,05$) anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir. Bulgulara göre hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin bütün boyutlarda ve genel hac etkilerinin kadınlara ve erkeklere göre farklı olmadığı ve benzer özelliklerde olduğu söylenebilir. Buradan kadın ve erkeklerde hac etkilerinin benzer olduğu ve farklılık olmadığı söylenebilir.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin yaşlarına göre ANOVA testi sonuçları Tablo 4.4'te verilmiştir.

Tablo 4.4. *Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Yaşlarına Göre Analizi*

	Yaş	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	<i>sd</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	Fark
Hac etkileri boyutu	25-45	35	3,99	,57	2-143	1,78	,17	-
	46-55	73	3,85	,66				
	56 ve üzeri	38	4,08	,61				
Hacılık unvanı boyutu	25-45	35	4,19	,95	2-143	,18	,83	-
	46-55	73	4,09	,72				
	56 ve üzeri	38	4,14	,65				
Genel hac etkileri düzeyi	25-45	35	4,06	,62	2-143	1,11	,33	-
	46-55	73	3,93	,60				
	56 ve üzeri	38	4,10	,55				

* $p<0,05$ 1. 25-45 yaş 2. 46-55 yaş 3. 56 ve üzeri yaş

Tablo 4.4'te görüldüğü gibi hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin yaşlarına göre hac etkileri boyutunun ($F=1,78$; $p>0,05$), hacılık unvanı boyutunun ($F=,18$; $p>0,05$), genel hac etkileri düzeyinin ($F=1,11$; $p>0,05$) anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir. Bulgulara göre hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin yaşlarına göre farklılık göstermediği ve genç, orta yaş ya da yaşlı kim olursa olsun hacın etkilerinin benzer olduğu söylenebilir.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin medeni durumlarına göre *t* testi sonuçları Tablo 4.5'te verilmiştir.

Tablo 4.5. *Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Medeni Duruma Göre Analizi*

	Medeni durum	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Hac etkileri boyutu	Evli	114	3,91	,62	144	-,94	,34
	Bekar	32	4,03	,69			
Hacılık unvanı boyutu	Evli	114	4,17	,75	144	1,17	,24
	Bekar	32	3,99	,80			
Genel hac etkileri düzeyi	Evli	114	4,00	,58	144	-,11	,91
	Bekar	32	4,02	,67			

* $p<0,05$

Tablo 5’te görüldüğü gibi hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin medeni durumlarına göre hac etkileri boyutunda ($t=-,94$; $p>0,05$), hacılık unvanı boyutunda ($t=-1,17$; $p>0,05$) ve genel hac etkileri düzeyinde ($t=-,11$; $p>0,05$) anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir. Bulgulara göre hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin bütün boyutlarda ve genel hac etkilerinin evli ve bekarlara göre farklı olmadığı ve benzer özelliklerde olduğu söylenebilir. Buradan medeni durum olarak evli ya da bekar olmaya göre hac etkilerinin farklılık göstermediği söylenebilir.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin eğitim düzeylerine göre ANOVA testi sonuçları Tablo 4.6’da verilmiştir.

Tablo 4.6. *Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Eğitim Düzeylerine Göre Analizi*

	Eğitim düzeyi	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	<i>sd</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	Fark
Hac etkileri boyutu	Lise ve altı	42	4,12	,53	2-143	2,84	,06	-
	Lisans	72	3,83	,68				
	Lisansüstü	32	3,95	,62				
Hacılık unvanı boyutu	Lise ve altı	42	4,53	,41	2-143	7,11	,00*	1>2; 1>3
	Lisans	72	3,98	,79				
	Lisansüstü	32	3,93	,86				
Genel hac etkileri düzeyi	Lise ve altı	42	4,27	,42	2-143	5,01	,00*	1>2; 1>3
	Lisans	72	3,88	,63				
	Lisansüstü	32	3,94	,62				

* $p<0,05$ 1. Lise ve altı 2. Lisans 3. Lisansüstü

Tablo 4.6’da görüldüğü gibi hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin eğitim düzeylerine göre hac etkileri boyutunda ($F=2,84$; $p>0,05$) farklılık göstermediği görülürken hacılık unvanı boyutunda ($F=7,11$; $p<0,05$) ve genel hac etkileri düzeyinin ($F=5,01$; $p<0,05$) anlamlı farklılık gösterdiği görülmektedir. Hacılık unvanı boyutunda ve genel hac etkileri düzeyinde görülen bu farkın olduğu grupların tespiti amacıyla post Hoc TUKEY analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda farkın hacılık unvanı boyutunda ve genel hac etkileri düzeyinde eğitim düzeyi lise ve altında olan hacıların lisans mezunları arasında ve lise ve altında eğitim düzeyine sahip olanlar lehine yüksek olduğu görülmüştür. Buna göre lise ve altında eğitim mezunlarının hacılık unvanından lisans mezunlarında daha yüksek düzeyde etkilendikleri söylenebilir. Yine genel hac etkileri düzeyinde de lise ve altında olan hacıların lisansüstü mezunları arasında ve lise ve altında eğitim düzeyine sahip olanlar lehine yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum genel hac etkileri düzeyinde de lise ve altında olan hacıların lisansüstü mezunlarından daha yüksek ortalamaya sahip oldukları söylenebilir. Yine ortalamalara bakıldığında fark olan hacılık unvanı ve genel hac etkileri düzeyinde eğitim düzeyi arttıkça hacın etkilerinin anlamlı düştüğü görülmektedir.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin sosyo ekonomik düzeylerine göre ANOVA testi sonuçları Tablo 4.7’de verilmiştir.

Tablo 4.7. *Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Sosyo Ekonomik Düzeylerine Göre Analizi*

	Sosyo ekonomik düzey	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	<i>sd</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	Fark
Hac etkileri boyutu	Orta	53	4,01	,54	2-143	2,04	,13	-
	Ortanın üstü	59	3,81	,63				
	Üst	34	4,05	,75				
Hacılık unvanı boyutu	Orta	53	4,12	,68	2-143	,05	,94	-
	Ortanın üstü	59	4,12	,78				
	Üst	34	4,16	,86				
Genel hac etkileri düzeyi	Orta	53	4,05	,52	2-143	1,07	,34	-
	Ortanın üstü	59	3,92	,58				
	Üst	34	4,09	,72				
* <i>p</i> <0,05	1.Orta	2. Ortanın üstü	3. Üst					

Tablo 4.7’de görüldüğü gibi hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin sosyo ekonomik düzeylerine göre hac etkileri boyutunda ($F=2,04$; $p>0,05$), hacılık unvanı boyutunda ($F=,05$; $p>0,05$) ve genel hac etkileri düzeyinin ($F=1,07$; $p>0,05$) anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir. Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin sosyo ekonomik düzeylerine göre bütün boyutlarda ve genel olarak farklılık göstermediği ve benzer olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hac ibadetinin şartlarından biri olan zengin olma şartını taşıyan hacıların sosyo ekonomik düzeyleri ne olursa olsun hac etkilerinin benzer olduğu söylenebilir.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin hac sayılarına göre t testi sonuçları Tablo 4.8’de verilmiştir.

Tablo 4.8. *Hac İbadetinin Etkilerine İlişkin Hacıların Görüşlerinin Hac Sayılarına Göre Analizi*

	Hac sayısı	<i>n</i>	\bar{X}	<i>s</i>	<i>sd</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Hac etkileri boyutu	İlk	103	3,95	,63	144	,25	,80
	2-5	43	3,92	,64			
Hacılık unvanı boyutu	İlk	103	4,18	,76	144	1,30	,19
	2-5	43	4,00	,74			
Genel hac etkileri düzeyi	İlk	103	4,03	,60	144	,78	,44
	2-5	43	3,95	,60			

**p*<0,05

Tablo 8’de görüldüğü gibi hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin hac sayılarına göre hac etkileri boyutunda ($t=,25$; $p>0,05$), hacılık unvanı boyutunda ($t=1,30$; $p>0,05$) ve genel hac etkileri düzeyinde ($t=,78$; $p>0,05$) anlamlı farklılık göstermediği görülmektedir. Bulgulara göre hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin hac sayılarına göre bütün boyutlarda ve genel hac etkilerinin farklı olmadığı ve benzer

zelliklerde olduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle hacıların hac sayısı ne olursa olsun hac ibadetinin etkilerinin benzer olduğu ve farklı olmadığı söylenebilir. Haccın etkisinin hac sayısı ile artmadığı ya da eksilmediği söylenebilir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuç ve Tartışma

Bu araştırma hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkisini ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır. Araştırmaca 2023 yılında hac farızasını yapmış hacılardan veri toplanmış ve bu verilerin analiz ile bu çalışma yapılmıştır.

Hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkilerinin en yüksek düzeyde olduğu alanın “Çok yüksek” derecesinde “Hacılığın bana manevi bir güç verdiğini hissediyorum.” Maddesindedir. Bunu “Yüksek” düzeyinde “Hacılık unvanının beni insani ve dini açıdan olgunlaştırdığını düşünüyorum.” ve “Yüksek” derecesinde “Hacılığın olağanüstü ve değerli bir unvan olduğunu hissediyorum.” maddelerindedir. Diğer maddelerde de hac etkilerini yüksek olduğu görülmektedir. Buna göre hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkisinin yüksek derecede olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hac ibadetinin hacılar üzerindeki etkisinin alt boyutlara göre etkilerinin bütün boyutlarda ve genel olarak yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bu durum haccın hacılar üzerindeki etkisinin bütün boyutlarda ve genel olarak yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır.

Hac ibadetinin etkilerine ilişkin hacıların görüşlerinin cinsiyetlerine, yaşlarına, medeni durumlarına, sosyo ekonomik düzeylerine ve hac sayılarına göre farklılık göstermediği ancak eğitim düzeyine göre ise anlamlı farklılık gösterdiği görülmüştür.

Hacılar üzerinde haccın etkilerinin eğitim düzeylerine göre farklılık gösterdiği ve farkın hacılık unvanı boyutunda ve genel hac etkileri düzeyinde olduğu eğitim düzeyi lise ve altında olan hacıların lisans mezunları arasında ve lise ve altında eğitim düzeyine sahip olanlar lehine yüksek olduğu görülmüştür. Buna göre lise ve altında eğitim mezunlarının hacılık unvanından lisans mezunlarında daha yüksek düzeyde etkilendikleri söylenebilir. Yine genel hac etkileri düzeyinde de lise ve altında olan hacıların lisansüstü mezunları arasında ve lise ve altında eğitim düzeyine sahip olanlar lehine yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum genel hac etkileri düzeyinde de lise ve altında olan hacıların lisansüstü mezunlarından daha yüksek ortalamaya sahip oldukları söylenebilir. Yine ortalamalara bakıldığında fark olan hacılık unvanı ve genel hac etkileri düzeyinde eğitim düzeyi arttıkça haccın etkilerinin anlamlı düştüğü görülmüştür.

5.2. Öneriler

1. Hacılar üzerindeki haccın etkilerini arttırmak için hac farızası öncesinde bu konuda bilinç ve farkındalıklar arttırılabilir.
2. Haccın ehemmiyeti ve önemi hakkında hac öncesi ve sonrasında zaman zaman buluşmaları ve birlikte faaliyetler yapılarak haccın etkilerinin arttırılmasına yönelik çalışmalar yapılabilir.
3. Hacıları sosyal hayattaki etkililiklerini arttırıcı çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Veysel. *Haccı Yaşayanlar*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2016.
- Akpınar, Ali. “Kur’an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler” *Marife* 3/1 Mayıs 2003.
- Aydın, Ali Rıza. “İnanma İhtiyacı Ve Dinî Ritüellerin Psikolojik Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 2009.
- Bahadır, Abdülkerim. *İnsanın Anlam Arayışı ve Din, Logoterapik Bir Araştırma* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- Bayyigit, Mehmet . *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Bozkır, Metin. *İbadetlerin Ruhsal Boyutu* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahihu’l-Buhârî* (thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ). I-IV, Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Yemame, 1993.
- Düzgüner, Sevde- Ayten, Ali. *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Temel Bilgiler Kılavuzu*. Ankara: DİB Yayınları. 2021
- Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürcânî, *et-Ta’rifât*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Daru’l-Fazile, ts.), 73; Mustafa el-Buğâ vd., *el-Fıkhü’l-Menheci* (Dimaşk: Daru’l-Kalem, 1996), 2/113.
- Ekşi, Halil-Keskinoğlu, M. Şerif. “Manevî Yönelimli Psikolojik Danışma Teknikleri”, Halil Ekşi (Ed.), *Manevi Yönelimli Psikolojik Danışma* içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2020
- Erul Bünyamin - Keleş, Ekrem. *Haccı Anlamak*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi”, *Bilimname* 2019/37 Nisan 2019
- Geçioğlu, Ahmet Rifat. “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (Ekim 2016.
- Karaca, Faruk. “Hac Etkileri Ölçeği”, *Din, Değerler ve Sağlık*, ed. H. Hökelekli, İstanbul: DEM Yayınları, 2017.
- Karaman, Hayrettin vd., *İlmihal 1*, İstanbul: DİB Yayınları, 2004.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 35. baskı, Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2017.

- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi Bireysel Dindarlık Üzerine* Adana: Karahan Kitabevi, 2011.
- Koca, Ferhat. “İbadet (İslam’da İbadet)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Koç, Mustafa. Hac psikolojisi - I: İngiltereli Türk diaspora hacıları üzerine nitel bir durum çalışması. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(27), (2013).
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Neysâbûrî, *Sahihu Müslim* (neşr. Muhammed Fuad Abdülbaki). İstanbul: Baki Yayınları, 1981.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Cemâl-i Kâbe ve Hac”, *Keşkül Dergisi* Hac Özel Sayısı, 2006.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Kur’ân-ı Kerîm ve Meâli Şerifi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1. Basım, 2000.